

AL VIII-LEA CONGRES AL ASOCIAȚIEI „GUILLAUME BUDÉ”

DE

D. M. PIPPIDI

Congreșele Asociației „Guillaume Budé” sînt pe cale de a deveni o tradiție. Începînd cu cel din Nîmes și continuînd cu cele din Nice, Strasbourg, Grenoble, Tours-Poitiers, Lyon și Aix-en-Provence (1963), aceste periodice întruniri ale uncea dintre cele mai prestigioase asociații de studii clasice din cîte există în lume nu s-au succedat numai cu regularitate, purtînd flacăra prozelitismului în cîteva centre universitare fruntașe ale țării, dar — de la an la an — au crescut în amploare și răsunset, strîngînd laolaltă un număr tot mai mare de umaniști din Franța și de peste hotare și organizînd dezbateri a căror oportunitate și însemnătate au fost de fiecare dată subliniate cu căldură.

Sub acest raport, ca și sub acela al afluenței participanților — latiniști și eleniști din toate centrele de cultură clasică ale Europei, — Congresul al VIII-lea reprezintă o manifestare cu atît mai remarcabilă cu cît — în afara preocupărilor obișnuite ale oricăruia din congresele precedente — era menit să celebreze trecerea unei jumătăți de veac de la întemeierea asociației și elaborarea primului ei program științific-cultural. În alocuțiunea-i de deschidere, tipărită de curînd în fruntea volumului de *Acte*¹, vicepreședintele Jacques Heurgon amintește cu înduioșare începuturile modeste ale întocmirii de astăzi, evocînd figurile venerabile ale întemeietorilor: Maurice și Alfred Croiset, Paul Mazon, Alfred Ernout — cu excepția ultimului, toți trecuți acum la cele veșnice. Impusă oarecum de împrejurări contingente (anevoința de a procura, în 1918, texte grecești și latine pentru nevoile învățămîntului universitar), inițiativa grupului de promotori a rodit pest e orice așteptări pînă la situația prezentă, cînd — în afara colecției bilingve zisă „a universităților franceze”, în care au apărut pînă acum 167 de titluri grecești și 173 de titluri latine — asociația publică periodice și biblioteci variate, stimulînd și patronînd în Franța toate activitățile în vreun fel legate de valorificarea patrimoniului clasic.

Ceea ce — mai presus de alte ajutoare și adeviziuni, care nu i-au lipsit — a contribuit la succesul nesperat al întreprinderii a fost, de bună seamă, valoarea deosebită a promotorilor, colaboratori din primul ceas ai celor două serii de texte. Alfred și Maurice Croiset, Paul Mazon, Léon Robin și Ph.-Em. Legrand dintre eleniști, Alfred Ernout și René Durand, în fruntea lotului de latiniști, au adus asociației, o dată cu o mare autoritate de specialiști, hărnicia și talentul lor de scriitori. Nu fără dreptate, subliniînd în cuvîntul său de deschidere

¹ ASSOCIATION GUILLAUME BUDÉ: *Actes du VIII-e Congrès (Paris, 5-10 avril 1968)*, Paris, Société d'édition „Les Belles Lettres”, 1969, 813 p. in 16°.

aportul decisiv al înaintașilor, de la Paul Mazon la Alphonse Dain, ca și rolul încă important deținut în conducerea societății „Les Belles Lettres” de delegatul general Jean Malys, vicepreședintele Heurgon găsește cuvinte emoționante pentru a vorbi de contribuția lui Alfred Ernout la înfăptuirea operei comune: „Je voudrais aussi exprimer le profond regret que nous sentons tous de ne pas avoir à ma place le Président de l'Association, M. Alfred Ernout. Il a dirigé jusqu'à ces derniers temps, d'une main ferme, les réunions de notre bureau. Il eût été beau que, l'un des rares survivants des temps héroïques, il pût encore guider ces cérémonies du Cinquantenaire. Il eût représenté ici, mieux que personne, l'esprit d'une Association dont il incarne les deux tendances complémentaires: c'est un parfait érudit, et c'est un bon écrivain français; c'est le meilleur de nos latinistes vivants, et il a merveilleusement fait revivre en notre langue Lucrèce et Plaute, Salluste et Pétrone. Hélas! son grand âge, sa santé ébranlée l'empêchent d'être aujourd'hui parmi nous. Je sais que cela lui fait de la peine. Il avait déjà commencé à préparer son allocution inaugurale, et m'a communiqué ses notes. Je voudrais essayer de vous faire entendre un peu sa voix. Auparavant mon premier soin, si vous le voulez bien, sera de lui envoyer un message de respect et d'affection au nom du Congrès et de formuler des vœux ardents pour que sa robuste vitalité le conserve encore longtemps aux siens et à l'Association Guillaume Budé”.

Dar, pe lângă împlinirea a cincizeci de ani de activitate în serviciul literelor clasice, Congresul al VIII-lea mai avea de sărbătorit o aniversare: cinci veacuri de la nașterea lui Guillaume Budé, eponimul asociației și întemeietorul elenismului în Franța. Această împrejurare trebuia să-și găsească expresie în lucrările congresului și aceasta explică pentru ce, alături de cele două teme majore ale comisiilor de greacă și latină—epicurismul și Plutarch —, o a treia comisie, de studii franceze, a înscris în programul ei și a dezbătut cu căldură, într-un prim moment, viața și opera autorului lui *De asse*, iar într-un al doilea moment, „probleme ale epicurismului în secolul al XVI-lea”. Dacă adaug că, inspirându-se la rîndul ei din actualitatea cea mai arzătoare, comisia tinerilor a înscris în programul ei câteva aspecte ale lumii contemporane legate de preocupări ale umanismului dintotdeauna; dacă fac și precizarea că numărul participanților la dezbateri — francezi și străini — a fost de data aceasta mai mare decît la oricare dintre congresele anterioare, se va înțelege pentru ce se poate susține fără exagerare că al VIII-lea Congres al Asociației Budé a fost, sub raport științific și uman, o admirabilă reușită: un exemplu de bună organizare și o strălucită demonstrație a vitalității studiilor despre antichitate în Franța și în lume.

Cum am lăsat să se înțeleagă, dezbaterile congresului au avut loc în secții paralele, cu excepția cîtorva ședințe plenare, la desfășurarea cărora au fost chemați să asiste toți participanții. Mă refer, înainte de toate, la ședințele de deschidere și de închidere a lucrărilor, de care va fi vorba mai departe, dar și la ședința din după-amiaza zilei de 5 aprilie, cînd s-au ascultat rapoartele de ansamblu asupra uneia din temele de competență ale congresului: epicurismul în Grecia și la Roma, prezentate de René-Olivier Bloch și de Pierre Grimal. Faima meritată a celui din urmă mă dispensează să insist asupra calităților de ascuțime și de eleganță ale textului citit în această împrejurare; mai necesar mi se pare să subliniez amploarea și adîncimea referatului despre epicurismul grec, în care se vedește o stăpînire a subiectului și o siguranță de judecată de-a dreptul impresionantă la un cercetător încă tînr. Alături de aceste contribuții majore și tot în ședințe comune ale comisiilor de latină și greacă, s-au prezentat câteva comunicări de un interes deosebit: clogiul postum al lui Robert Philippon, rostit de Wolfgang Schmid, și referatele intitulate: *La recherche épiciurienne de la vérité*, de Philippe de Lacy; *Le 'clinamen' source d'erreur?*, de Evangelos Moutsopoulos; *Quelques problèmes posés par la théorie des simulacres*, de Antoinette Virieux-Reymond; *Épicure et la physique des dieux*, de Joseph Moreau; *L'importance des papyrus d'Herculanum pour l'étude de l'épicurisme*, de Wolfgang Schmid; *Philodème: 'Sur la liberté de la parole'*, de Marcello Gigante.

Mai bine decât orice comentariu, numele vorbitorilor și titlurile reproduse ilustrează o particularitate a acestui congres destul de rar întâlnită la alte reuniuni savante, caracterizate printr-o mai mare diversitate de teme și printr-un mai mare număr de participanți: concentrarea subiectelor tratate în jurul unor teme alese cu grijă, o selecție oarecum firească a contribuitorilor, specialiști de o competență recunoscută. Judecata e valabilă și pentru textele prezentate în ședințele de secție, toate de o nouitate și de o originalitate indiscutabile. Astfel, în secția consacrată epicurismului grec s-au citit comunicările: *Les maximes de l'Amitié*, de Jean Bollack; *La structure de la Lettre d'Épicure à Pythoclès*, de Graziano Arrighetti; *La doctrine épicurienne sur le rôle de la sensation dans la connaissance et la tradition grecque*, de Louis Bourgey; *L'univers discontinu d'Épicure*, de Philip Merlan; *Physis et téchne dans quelques textes épicuriens*, de Margherita Isnardi-Parente; *Diogène d'Oenoanda et la survie de l'âme*, de C. W. Chilton; *Le problème de la connaissance authentique chez Épicure*, de G. A. Koursanov; *Épicure et le scepticisme*, de Adelmo Barigazzi; *Kant et l'épicurisme*, de Pierre Aubenque; *Sur le concept de physis dans la philosophie épicurienne du droit*, de Reimar Müller; *La notion de 'philia' dans ses rapports avec certains fondements sociaux de l'épicurisme*, de André Tuillier; *La dialectique d'Épicure*, de M. A. Dynnik; *Le problème du libre arbitre dans le Πεπλ φύσεως*, de Carlo Diano; *La polémique d'Épicure contre Aristote*, de Antonio Jannone; *Épicure et l'enseignement philosophique hellénistique et romain*, de Ilsetraut Hadot; *Épicurisme et structuralisme*, de Jean Brun.

Iar în secția de epicurism roman: Grieco Gennaro, *La véritable théologie épicurienne: Lucrèce et Virgile*; N. I. Barbu, *La hiérarchie des valeurs humaines chez Lucrèce*; P. H. Scrijvers, *Eléments psychagogiques dans l'oeuvre de Lucrèce*; Knut Kleve, *Lucrèce, l'épicurisme et l'amour*; Mayotte Bollack, *Un désaccord de forme: Lucrèce et Héraclite*; Alain Michel, *L'épicurisme et la dialectique de Cicéron*; Michel Rambaud, *César et l'épicurisme d'après les 'Commentaires'*; J. Oros-Reta, *Virgile et l'épicurisme*; W. Spoerri, *L'épicurisme et la cosmogonie du Silène*; Karl Buechner, *Horace et Épicure*; J.-M.-André, *Sénèque et l'épicurisme: ultime position*.

Mai puțin numeroase, dar nu mai puțin valoroase și originale se desfășoară lucrările comisiei chemate să se ocupe de Plutarh, în care, după amplul raport al lui Robert Flacelière, intitulat *État présent des études sur Plutarque* (incluzând și un omagiu al congresiștilor adresat lui Konrat Ziegler, veteranul studiilor plutarchiene din Germania și din lume), s-au ascultat și discutat următoarele comunicări: E. D. Phillips, *Plutarque, interprète de Zoroastre*; Jean Hani, *La mort du Grand Pan*; H. Dörrie, *Le platonisme de Plutarque*; Daniel Babut, *La nature de l'âme et les passions chez Plutarque*; Anne-Marie Malingrey, *Les délais de la justice divine chez Plutarque et dans la littérature judéo-chrétienne*; F. H. Sandbach, *Plutarque est-il l'auteur du 'De libidine'?* Jean Dumortier, *Le châtement de Néron dans le mythe de Thespésios*; Marcel Cuvigny, *Plutarque et Épicète*; L. Clare et F. Jouan, *La plus ancienne traduction occidentale des 'Vies' de Plutarque*; Pierre Scazzoso, *Plutarque interprète du baroque ancien*; E. G. Berry, *Plutarque dans l'Amérique du XIX-e siècle*; F. E. Brenk, *Le songe de Brutus*.

Am avut prilejul să arăt înainte că unul din scopurile de competență ale Congresului al VIII-lea a fost, în intenția organizatorilor, celebrarea după cuviință a cinci veacuri de la nașterea lui Guillaume Budé. În strinsă legătură cu această preocupare, trebuia să stea, de altă parte, discutarea importante probleme care e epicurismul în literatura și gândirea franceză a secolului al XVI-lea.

Raportul despre stadiul prezent al studiilor privitoare la „primul elenist” francez e semnat de Guy Guedet. De el se leagă, în paginile volumului, o seamă de contribuții de mai mică întindere, ca: Robert Aulotte, *Autour de Guillaume Budé: traductions latines des 'Moralia' de Plutarque au début du XVI-e siècle*; Claude Bontems: *La place de la noblesse dans l'oeuvre de G. Budé et de deux de ses imitateurs*; M.-M. de la Garandière-Osterman, *L'harmonie*

secrète du 'De asse'; Jean-Yves Pouilloux, *Problèmes de traduction: L. Le Roy et le X-e livre de la 'République'*.

Raportul despre *Epicurismul poetic în secolul al XVI-lea* e semnat de Françoise Joukovsky; în aceeași secție, comunicările sînt deopotrivă variate și originale: Jacques Bailbé, *Le courtisan sous Henri III et Henri IV*; Simone Fraisse, *Montaigne et les doctrines épicuriennes*; Jacques Pineaux, *La femme et la rose: les poètes de la Réforme devant la poésie épicurienne de la Renaissance*; Maxwell Gauna, *Les épicuriens bibliques de la Renaissance*; Jean Jehasse, *L'épicurisme et les grands humanistes sous Henri III et Henri IV*; Richard H. Popkin, *Épicurisme et scepticisme au début du XVII-e siècle*; Bernard Rochot, *Espace et temps chez Épicure et Gassendi*; Jean Marmier, *L'image horatienne de la mort et la sagesse dile épicurienne dans la littérature française au XVII-e siècle*; René Ternois, *Saint-Evremond et Gassendi*.

La prima vedere, problemele discutate în „comisia tinerilor” par fără legătură cu preocupările congresiștilor vîrstnici. În realitate, singura temă ruptă oarecum de acestea (dar de o arzătoare actualitate!) mi se pare aceea privind „lumea sub-dezvoltată și războiul” (trei comunicări și o scurtă introducere semnată de Étienne Louis). În rest, fie că ne referim la „moralele antice și morala modernă”, la „umanismul și înțelepciunea zilelor noastre” ori la „umanism, tehnocrație și educație”, e evidentă încercarea de a stabili o relație între unele întrebări proprii vremii în care trăim și năzuința omului dintotdeauna spre o ordine etică și politică în stare să-i asigure mai mult decît un trai, fie și îmbeșugat: o armonioasă împlinire.

Atît de numeroase contribuții de calitate, despre atît de variate probleme, ar părea de ajuns pentru a recomanda citirea volumului de *Acte* pe care încerc să-l analizez. Dar bogăția acestuia nu se oprește aici. În ședințele de deschidere și de închidere ale congresului, în secțiuni reunite, s-au rostit cuvîntări și s-au făcut declarații asupra cărora nu pot trece cu vederea. E vorba, într-un caz, de alocuțiunea criticului și romancierului Pierre-Henri Simon, membru al Academiei Franceze, urmată de intervenția (pe atunci) primului ministru Pompidou, vorbind în calitate oficială, dar și ca profesor de „umanități”, cum îi place să-și zică în împrejurări solemne. E vorba de asemeni de conferința profesorului Louis Robert, în ultima ședință a congresului, în care, vorbind despre „geografie și filologie sau pămîntul și hirtia”, laolaltă cu unele exemple făcute să aducă dovada că interpretarea corectă a anumitor texte literare sau epigrafice depinde, în ultimă instanță, de cunoașterea directă a ținutului la care se referă documentele, ilustrul învățat găsește mijlocul să ne ofere considerații de cel mai înalt interes privind studiul antichității clasice îndeobște.

Amintind, în admirabile cuvinte, tendința omului zilelor noastre de a rupe cu tradiția, respingînd fără discernămint ansamblul valorilor spirituale a căror descoperire constituie cel mai de seamă titlu de glorie al omului clasic, Pierre-Henri Simon observă, nu fără amărăciune, dar cu vigoare: „Oui, le mouvement général de l'esprit scientifique et la philosophie qui en découle instruisent l'homme de son aliénation à tout, aux sécrétions de ses glands, à la détermination par le milieu, aux complexes de son inconscient, aux structures physiologiques que lui ont imposées la société où il vit et jusqu'au langage qu'il parle. Et l'on dirait qu'on en rajoute à plaisir: à lire ce qu'écrivent les dernières volées de philosophes, de romanciers, de poètes, j'éprouve, je l'avoue, une frayeur à voir se développer un négativisme acharné et suicidaire, un procès de tout ce qui fait la valeur propre de l'homme, sa raison, sa liberté, son sens des valeurs transcendantes: on dirait une folie, une ébriété du néant. C'est bien là, en effet, le symptôme le plus inquiétant pour l'homme conscient de la crise de véritable mutation qu'il est en train de traverser; non tant de constater, en ce point de l'aventure de notre espèce, les faillites spirituelles, et les périls de mort, que de voir l'intelligence, à la cime de son savoir et de son pouvoir, douter de son principe et de ses armes, et ne parler de son héritage de culture qu'avec l'accent de la dérision. Contre cette marée du désespoir moderne, contre cette subversion des valeurs qui donnent un sens à la vie, et cette abolition de la sagesse qui donne des chances au bonheur, il y a sans doute des défenses de diverse nature dont je ne vous par-

lerai pas (je n'en ai pas le temps et ce n'est pas le lieu); je veux seulement dire que la défense de l'humanisme dans la forme la plus pure où l'Occident l'a conçu, lui a demandé la nourriture de l'esprit, les joies du cœur et l'équilibre de l'âme, — cette défense est l'honorable fidélité à l'exceptionnelle réussite de la civilisation gréco-latine, mais elle est aussi le renforcement de la digue derrière laquelle l'homme peut encore sauver les grandes vérités simples et fortes dont il a besoin: le sentiment justement mesuré de ses relations au monde, l'usage de sa volonté raisonnable contre les fatalités énormes, le goût de la vie, le respect de la cité, et cette certitude élémentaire et nécessaire que la perfection de l'être éclate au niveau de l'esprit”.

În aceeași gravă problemă, poate cea mai gravă din câte se pot închipui, în măsura în care afectează soarta omului de azi și de mâine, președintele Pompidou, intervenind la rândul său și referindu-se la sarcinile imediate ale unui om de stat care nu uită — cu propriile sale cuvinte — că „a citit la Sorbona pe Lucrețiu cu Alfred Ernout și pe Eschyl cu omul în toate privințele admirabil care a fost Paul Mazon”, făcea următoarele declarații: „Alors, la question pour nous tous à quelque poste que nous soyons, est de savoir vers quoi nous devons essayer d'orienter la jeunesse. Et j'avoue que je ne crois pas que nous devons nous borner, que vous deviez vous borner, à une espèce de combat d'arrière-garde, en essayant de défendre l'une après l'autre les barrières, l'un après l'autre les remparts qui protègent le donjon, lequel finirait par être pris lui aussi. Je crois donc qu'il faut, tout d'abord, essayer de garder pour le latin et pour le grec une place suffisante dans notre enseignement, et qui soit attrayante, non point par l'attrait de la culture antique qui en tout état de cause demeure, mais par la composition des programmes permettant à des enfants qui n'ont pas une vocation purement littéraire se pouvoir néanmoins suivre les cours de grec et de latin.

Mais en dehors de cet effort qu'il faut faire et que, pour ma part, je n'ai cessé d'encourager, pour permettre au plus grand nombre d'enfants de continuer à faire du grec et du latin, je crois qu'il faut aussi repenser le problème qui n'est pas simplement celui de la langue mais celui d'une civilisation, et qu'à partir de là, il faut veiller à ce que notre jeunesse, dans l'enseignement secondaire, soit mise en mesure, non seulement de connaître (par les traductions notamment), mais d'apprécier et de comprendre. Il ne lui suffit pas pour cela d'avoir de bonnes traductions. Pour pouvoir lire, même en traduction, et surtout pour pouvoir assimiler et comprendre, il faut avoir reçu une certaine empreinte, il faut avoir reçu les éléments de ce que fut l'histoire, de ce que fut la pensée grecque et latine. Je souhaite que le Ministre de l'Éducation nationale veille à ce que dans les sections qui ne font pas de grec, et à plus forte raison dans celles qui ne font pas de latin, l'histoire des peuples, de la civilisation et de la pensée d'Athènes et de Rome, et une certaine explication de quelques grands textes permettent d'atteindre au résultat désirable, c'est-à-dire à ce que le plus grand nombre de jeunes gens puissent, lorsqu'ils lisent en traduction les grands écrivains anciens, en pénétrer complètement non seulement la pensée formelle, mais la pensée et la valeur littéraire profondes”.

Abia dacă trebuie să mai spun că asemenea programatice măsuri nu se recomandă numai pentru Franța și că alți miniștri ai învățămîntului ar avea cite ceva de reținut din sfaturile dregătorului francez. Dar, revenind la desfășurarea Congresului Budé, nu vreau să închei fără citeva referiri la viguroasa luare de poziție a lui Louis Robert în problema cercetărilor filologice și istorice. Stăruind în proclamarea unor puncte de vedere metodologice pe care a mai avut prilejul să le formuleze și în apărarea cărora nu se sfiește să distribuie înțepături și aluzii, autorul altor lucrări fundamentale în domeniile cele mai felurite ale științei antichității încheie printr-o mărturisire de credință pe cît de curajoasă pe atît de optimistă: „Qu'on nous appelle philologues ou humanistes ou Budéistes, notre idéal est de comprendre toute la Civilisation antique. Comprendre la civilisation classique, c'est faire l'histoire, l'histoire totale, avec tous les documents. Qui comprend la Civilisation classique est historien du monde classique. Il peut être nécessaire à ce propos de faire quelques réflexions.

La philologie est la base indispensable de l'histoire et l'on ne peut faire l'histoire d'un pays sans connaître la langue des documents relatifs à cette histoire. Cela va de soi. Actuellement ce peut être un problème pour des professeurs d'histoire grecque dans nos universités de savoir comment ils instruiront dans ce domaine des étudiants qui ne savent pas le grec. Mais l'on ne saurait agiter raisonnablement ce problème de savoir comment ils feront faire à ces „chercheurs” des travaux scientifiques sur l'histoire grecque, fût-ce au niveau du diplôme (pour employer le terme de naguère). Sinon, autant remuer la question des procédés propres à faire de l'histoire russe sans savoir le russe et de l'histoire de France sans savoir le français. D'autre part, il ne peut y avoir d'histoire grecque sans l'utilisation directe, compétente et complète de tous les documents, c'est à-dire aussi bien, par exemple, les inscriptions et les papyrus que les historiens anciens. Si, consciemment ou non, l'on restreignait l'histoire à celle qui est faite sans les inscriptions, les papyrus et les documents archéologiques, si les historiens de la Grèce étaient seulement ceux qui, titulaires ou non de tel ou tel parchemin, ne peuvent être qualifiés d'épigraphistes, papyrologues ou archéologues parcequ'ils ignorent ces disciplines dénommées auxiliaires ou, comme je l'entendais dire récemment, ancillaires, ou qu'ils y sont trop faibles, il est bien clair que ce genre d'histoire n'aura pas de caractère proprement scientifique; cette histoire serait dans une impasse si la qualification s'obtenait par une série d'abstentions et si l'histoire vidée des „spécialités”, était une sorte de dialectique. L'histoire grecque ne peut pas être autre chose que l'histoire de la civilisation grecque et les hellénistes ont normalement, s'ils ont l'esprit curieux, compétence dans l'étude de la civilisation grecque. Ainsi il serait déraisonnable d'identifier par exemple les problèmes des professeurs d'histoire ancienne et les problèmes de l'histoire ancienne, de „défendre un domaine” contre l'intrusion des „lettres classiques”. Il est antiscientifique que chaque groupe professionnel, constitué d'ailleurs de hasard, veuille construire chacun sa cage à lapins avec un piège de loup devant la porte, veuille avoir chacun sa petite vitrine réservée; et puis on chanterait des cantates en l'honneur des contacts „multidisciplinaires”! Ce serait faire un fameux saut en arrière. Notre science ne se fait pas en alignant des cubes les uns à côté des autres... C'est le cerveau de chacun qui fait la synthèse, et pour cela il faut travailler — travailler fort — en suivant les documents là où ils nous entraînent...’.

Iar în alt loc, răspunzînd cu anticipație unei obiecții deseori formulate, ceea ce nu înseamnă că ar fi și adevărată: „Ce n'est pas non plus l'effort nécessaire qui arrêtera les jeunes dans l'étude de la civilisation classique. Toujours il y aura des garçons et des filles qui seront attirés vers cette lumière des yeux et de l'esprit. Il faudra leur faciliter l'accès à cette étude même quand il y viennent un peu tard après avoir été mal orientés par une politique de mollesse. Quand nous luttons pour ces études, ce n'est pas pour nous que nous luttons, en un combat d'arrière-garde ou même une tactique de „hérisson”: ce n'est pas pour nous; c'est pour la jeunesse qui est là et pour la jeunesse qui viendra, et qui entendra nos appels à l'étude complète de la civilisation classique, notre refus de toute ségrégation dans les disciplines, notre aspiration à la synthèse qui se fait dans chaque cerveau et dans chaque œuvre et qu'aucune machine ne donnera. Et je termine en répétant encore à tous, comme en ouvrant le Congrès d'Epigraphie grecque et latine à Paris, il y a seize ans, cette parole de saint Jean de la Croix: „Ne mesurons pas nos travaux à notre faiblesse, mais nos efforts à nos travaux”.

Astfel plănuie și realizat, volumul de *Acle*, despre care am încercat să dau o idee, reprezintă un ansamblu de contribuții de mare valoare științifică, a căror lectură nu pot s-o recomand de ajuns. În aceeași măsură constituie însă pentru cititorul îngrijorat de o criză spirituală parcă în continuă răspîndire o lecție de optimism, o manifestare de încredere în vitalitatea unei concepții despre om și rostul lui în lume al cărei prestigiu în ochii unor largi cercuri de contemporani continuă a fi neștirbit și a cărei forță de atracție e și ea departe de a se fi epuizat.